

ŞAMAXININ ORTA ƏSR TÜRBƏLƏRİ

Əyyubova Şahla Əhəd qızı

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu

ayyubovashahla@gmail.com

Xülasə: “Şamaxının orta əsrlər türbəsi” adlı məqalədə Şamaxı şəhərinin qısa etimologiyası, eləcə də bir çox antik dövr ərəb, fars, türk, rus və orta əsr Avropa müəlliflərinin mülahizələri, həmçinin orta əsrlər dövründə inşa edilmiş türbələr haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Kələxana türbəsi, Dədəgünəş, Çarhan, Pirmərdəkan kimi türbələrin memarlıq quruluşu, tarixi ətraflı araşdırılmışdır.

Açar sözlər: orta əsrlər dövrü, Şamaxı, türbələr

Key words: Medieval period, Shamakhi, tombs

Ключевые слова: средневековье, Шемаха, гробницы

Eramızın III-XVIII əsrləri Azərbaycan tarixində orta əsr və ya feodalizm dövrü kimi məlumdur. Bu dövrdə təsərrüfatın əsas formaları əkinçilik, heyvandarlıq və sənətkarlıq olmuş və həmin müddət orta əsr şəhərlərinin yüksəlişi və çiçəklənməsi dövrü kimi tarixdə iz qoymuşdur. Azərbaycanın orta əsr şəhərləri Bərdə, Şabran, Təbriz, Ərdəbil, Dərbənd, Tiflis, Şamaxı bu dövrdə böyük şəhərlər sayılırdı. Şamaxı - IX-X əsrlərdə Azərbaycanın zəngin paytaxt şəhərlərindən biri idi və Şirvanın iqtisadi və siyasi mərkəzi rolunu oynuyurdu. Şirvanın mühüm mədəni, iqtisadi və siyasi mərkəzi sayılan Şamaxı şəhəri hərbi-strateji baxımdan da çox əlverişli mövqedə yerləşirdi.

Şamaxı haqqında bir çox antik dövr ərəb, fars, türk, rus və orta əsr Avropa müəllifləri geniş məlumatlar vermişlər. Ümumiyyətlə, orta əsr ərəb müəllifləri Əl-İstəxri, İbn Havqəl, Əl-Müqəddəsi, Yaqut əl-Həməvi və başqaları Şamaxını “gözəl”, “evləri daşdan tikilmiş”, “axar suları, bağları və gəzməli yerləri olan şəhər” kimi təqdim edir. Şamaxı sözünün etimologiyası haqqında müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Belə ki, Dövrün ərəb coğrafiyaşünasları, səyyahları Şamaxı şəhərini “Şəməxiyyə” adlandırırlar. Əl-Bəlazuri Şamaxı şəhərinin əş-Şəmməx ibn Şucanın adını daşdığını bildirir. Ərəb müəllifi Y.Həməvi qeyd edirdi ki, sözün kökü «yüksəklik» mənasını verən «şamax»dır. Bir sıra tədqiqatçılar isə Şamaxı sözünün “Şam” və “əxi” (Şamın qardaşı) sözündən götürülməsini güman edirlər [2]. Şamaxı sözünü ərəblər və ya ərəb dili ilə əlaqələndirən digər mülahizələrin də mövcud olduğuna rəğmən, bu şəhərin daha qədim tarixə malik olmasını nəzərə alsaq onun adının, qədim “kimak” və ya “kamak” tayfalarının adı ilə bağlı olub, qədim Alban şəhəri “Kemaxeya”dan yarandığı daha düzgün hesab edən tədqiqatçılar da var [10, s.34]. Şamaxı’nın məna açılımı barədə A. Bakıxanov yazır: “Şamaxı şəhəri “Kamaxı” və ya “Ksemaxı” olmuşdur [1, s. 10]. Başqa bir fikrə görə isə, bəzi mənbələrdə «Kemaxeya» kimi qeyd olunan «Şamaxı» toponimi öz mənşəyini qədim Çin mənbələrində qeyd olunan türk etnonimi «kimak»dan almışdır. Akademik V.V.Bartolda görə, «kimak» etnonimi iki türk mənşəli «iki» və «oymaq» sözlərinin birləşməsindən yaranıb.

Qədim tarixi olan Şamaxı şəhəri tarixi-mədəni abidələrlə də zəngin bölgələrdən biridir. Tarixi-arxeoloji və memarlıq abidələrinin xalqın, ölkənin mədəni irsinin bir hissəsini təşkil etdiyini nəzərə alsaq, mövzumuzun tədqiqinə hər zaman ehtiyac olduğunu görmüş olarıq. Keçmişdə görkəmli müsəlman alimlərinin, vəliəhdlərin, hökmdar və hökmdar ailəsi üzvlərinin, dünya şöhrətli şair-mütəfəkkirlərin, əmirlərin, vəzir və hərbi rəhbərlərin qəbirlərin üstü xüsusi

qübbələrlə örtülmüş üzərində türbələr ucaldılmış, həmçinin VII əsrdən başlayaraq tanınmış islam mütəfəkkirlərinin üstü açıq olan məzarlarına da hörmət əlaməti olaraq türbə deyilmişdir. Tədqiqatımızın əsasını təşkil edən Şamaxı şəhərində yerləşən orta əsrlər dövrünə aid türbələrin də dünya memarlığının ən gözəl və möhtəşəm abidələri sırasında xüsusi yeri olduğu məlumdur. Şamaxı şəhərinin ən məşhur türbələrindən olan Kələxana türbəsi Kələxana kəndi yaxınlığında yerləşən türbələr kompleksidir. **Kələxana türbələri XIV – XVII əsrlərə aid edilir** və orta əsrlər Azərbaycan memarlıq abidələrinin ən gözəl nümunələrindən biridir. Kələxana kəndi də XVII əsr türbələr kompleksi ilə məşhurdur. Kompleksə daxil olmuş doqquz türbədən biri istisna olmaqla digər səkkizi dövrümüzə yaxşı vəziyyətdə çatmışdır [11, s.43]. Biri isə ciddi dağıntıları məruz qalmışdır. Hündürlüyü və formaları eyni olmaqla hamısı səkkiz guşəlidir. Əhəngdaşından tikilmiş Kələxana türbələrinin hamısının quruluşunun eyni olmasına baxmayaraq, giriş səthlərindəki memarlıq bölgülərinin müxtəlifliyi əlbəttə ki, onların hər birinə fərdi xüsusiyyətlər verir. Eyni memar tərəfindən tikildiyi güman edilən türbələrdən isə yalnız biri üzərində kitabə qalmışdır və həmin kitabədən də məlum olur ki, türbə hicri tarixlə 1074-cü ildə (miladi 1663/1664) sərkər rütbəli memar Əmir Əli oğlu Əbdüləzim tərəfindən inşa edilmişdir. Birincisi 1663 – cü ildə tikilib. Üzərində ərəbcə yazılar olan sənduqələr XIV əsrə aiddir. Buna istinad edərək kənddə həyatın hələ o zamanda mövcud olduğunu söyləyirlər [11, s.90]. Kompleksə daxil olan abidələrin memarlıq xüsusiyyətləri isə əsaslı tədqiq edilməmişdir. Türbələrdən üçünü əhatə edən müdafiə divarlarının qalıqları da dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Onlardan yalnız biri tikilinin ilkin görünüşünün elmi bərpasına imkan verəcək vəziyyətdədir. Ə. Salamzadə qeyd edir ki, “Çoxdan formalaşmış səkkizguşəli daş türbə tipi daxilində Kələxana türbələrinin hər birinə özünəməxsus individual sima verilməsi Şirvan memarlarının peşəkarlığı və yetkinliyini göstərir” [12, s. 43]. Buna görə də Kələxana türbələri yerli əhəmiyyətli memarlıq abidələri sayılır.

Şamaxı şəhərində yerləşən orta əsr memarlıq abidələrinə aid türbələrdən biri də “İmamzadə” türbəsidir. Abbasqulu Ağa Bakıxanovun 1841-ci ildə yazdığı məşhur “Gülüstani-İrəm” əsərində adı qeyd olunan türbə haqqında qeyd olunur ki, “Bir çox cəhətcə kənd xarabaları, aran şəhərlərində yüksək dərəcəli üç imamzadənin Şamaxı, Gəncə və Bərdə şəhərlərində olan türbələri, Bülbülə kəndindəki İmamzadə göstərir ki, bu ölkə həmişə din böyüklərinin vətəni olmuşdur» [1, s.35-37]. Şamaxı şəhərinin mərkəzi hissəsindəki “İmamlı” küçəsində yerləşən bu türbə 4 imam Zeynalabdinin övladlarından biri – Əlləmə Seyid Məhəmməd Saleh əl-Müdərrisin məzarı üzərində tikilmişdir. Həyatında həmçinin, uzun müddət burada axundluq etmiş, tanınmış Seyid Mirmehdi ağa Seyidəli oğlu 1911 ildə torpağa tapşırılmışdır. Əsası 1370 ildə qoyulmuş, 1910-17 illərdə Zivər bəy Əhmədbəyovun layihəsi əsasında yenidən tikilmişdir. Ümumiyyətlə isə onun beş dəfə tikildiyi ehtimal edilir. 1991 ildə Hacı Elşən Rüstəmovun təşəbbüsü ilə yenidən bərpa edilmişdir [12, s. 60].

Şamaxı rayonun Dədəgünəş adlı kəndi elə kənd ərazisində yerləşən və yerli əhali arasında Piri-Sultan Dədəgünəş adlanan türbənin adı ilə bağlıdır. Dədəgünəş türbəsi 1602-03 illərdə tikilmişdir. Məqbərədən tapılmış kitabəyə görə məqbərə Dədəgünəş nəslindən Şeyx Dədəqulunun oğlu Şeyx Məhəmmədə məxsus olmuşdur. Dədəgünəşdə rəvayətlərə görə orta əsrlərdə məşhur elm mərkəzlərindən biri yerləşmişdir. Mənbələrə görə, Dədəgünəş məşhur Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqaninin əmisinin ləqəbi olmuşdur [3, s.119]. Orada Dədəgünəş nəslindən olan Şeyx Dədəqulunun oğlu Şeyx Məhəmməd dəfn olunmuşdur. Rəvayətə görə,

Dədəgünəş quduzluğa tutulmuş xəstələri müalicə edirmiş. Odur ki, vəfatından sonra türbəsi müqəddəsləşdirilmişdir.

Şamaxı rayonunun Göylər kəndi ərazisində yerləşən tarixi memarlıq abidələrindən biri olan Pir Mərdəkan Türbəsinin tikilmə tarixi üslub xüsusiyyətlərinə görə XIII əsrə aid edilir. Məqbərənin içərisindəki qəbir daşında və divarda qalmış bəzi yazılar M. Nemətova tərəfindən oxunmuşdur. Bu yazılarda binanın tikildiyi tarix - hicri 583 – 600, milad 1188– 1203– cü illər göstərilir. Abidənin fasadında ərəbcə kufi elementli süls xətt ilə yazılmış kitabədə deyilir: "Rəhmli və Mərhəmətli Allahın adı ilə. Bu qəbir Şeyx, İmam, ən böyük alim, mömin Tair Tac Əl-Hüda Mədəkani İbn Əlinindir. Allah onlara rəhmət eləsin..." [7, s. 21 – 23].

Şamaxı şəhərində yerləşən digər məşhur türbə isə Pirmərdəkan türbəsidir ki, kəndin ən məşhur və qədim abidəsi hesab edilir. Kompleksə türbə, xanəgah binası və kiçik yardımçı binalar daxildir. Kompleksə daxil olan türbə demək olar ki, ilkin görüşünü saxlayaraq dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Şirvanşah I İbrahim qəbrinin burda olması güman edilir. Türbə Şeyx İmam Mərdəkaninin məzarı üzərində salınıb. İki hissədən ibarət mavzoleyin hündürlüyü 9 metrdir. İçəridəki məzarı müxtəlif yerlərdən insanlar ziyarətə gəlir, nəzir – niyaz verir, müxtəlif niyyətlərlə burada dua edirlər.

Pirmərdəkan türbəsinin plan quruluşu günbəzli məqbərələrin çox təsadüf edilən variantını təkrar edir. Bu cür türbələr həcm etibarilə iki növün kombinasiyasından ibarətdir. Aşağı hissəsi günbəzli və qülləli – günbəzli sərdabəni xatırladır, yuxarı hissəsi isə günbəzlə örtülüdür. Adətən belə türbələrdə kubşəkilli və yuxarı qülləvari hissələr arasına tədrici keçid olmadığından yuxarı hissə kompozisiyasına görə xaricdən aşağı hissəsinin davamı kimi deyil, müstəqil görünür [5, s. 50 – 51].

Şamaxı rayonunun Çarhan kəndində yerləşən və 15 əsrə aid olduğu güman edilən Çarhan piri də orta əsrlər dövrünə aid tikililərdən biridir. Buradakı məqbərə rayonun Bağırli kənd sakininin şəxsi hesabına və Çarhan camaatının böyük dəstəyi ilə 2005 ildə inşa olunmuşdur [12, s. 63].

Orta əsr dövrlərinə aid türbələrdən biri də Şıx Eyyub Baba türbəsidir. Şıx Eyyub Baba Şamaxının Ərəbqədim kəndində doğulmuş övliya, böyük kəramət sahibi idi. Həşimilər nəslindən olan Şıx Eyyub Babanın əcdadları VII əsrdə sonra islam dinin gözəlliklərini çatdırmaq üçün Azərbaycana gəlmişlər (9, s. 3). Zikrçilər məktəbinin yaradıcısı olan Şıx Eyyub Babanın və Eyyubçu şeyxlər haqqında məlumatlara "Qafqaz qəza tədris idarəsinin XIX buraxılışı" kitabında da rast gəlmək olar. Şeyx Eyyubun necə şeyxlik əldə etməsi, müridlərinə öyrətdiyi zikrlər, eləcə də vəfatından sonra şeyxlik alan oğlu molla Məmməd, nəvəsi molla Əhməd haqqında məlumatlar da həmin kitabda əks olunmuşdur [4, s. 2-8].

Şamaxı şəhərinin qədim memarlıq abidələrindən biri də Cümə məscididir. İslam tarixi memarlığının qədimliyinin göstəricisi olan Cümə məscidi hicri tarixi ilə 126-cı ildə, miladi tarixi ilə 743-cü ildə inşa edilmişdir. Cümə məscidi Qafqazda 733-734-cü illərdə tikilmiş Dərbənd məscidindən sonra ikinci qədim məsciddir [8].

Şamaxı elm və təhsil mərkəzləri, dini və tarixi abidələri, eləcə də görkəmli şəxsiyyətlər ilə seçilən bölgələrimizdən biri olmuşdur. Memarlıq ənənələri ilə məşhur olan Şamaxı zonası aramsız zəlzələlərdən sonra, XIX əsrdə çətin dövr yaşamağa başlayır. Qədim və orta əsr abidələrindən demək olar heç nə sağ qalmasa da ərazidə ölkə və yerli əhəmiyyətli bəzi tarixi abidələr indiyədək durur.

Ədəbiyyat

1. A.A. Bakıxanov. Gülüstani-İrəm (Tərcümə edən M. Əskərli) Bakı: Minarə, 2000 səh. 224
2. <http://shamakhi-encyclopedia.az/samaxinin-tarixsunasligi/>
3. K.Abdullayev “Azərbaycanda müqəddəs ziyarətgahlar”, Bakı, “Çinar-Çap”, 2007, s. 312
4. M.M.Muradov. Qafqaz qəbilələrinin və məskənlərinin şərhü üçün materiallar məcmuu. Qafqaz qəza tədris idarəsinin XIX buraxılışı. Tiflis 1898.
5. M.Nemətova. "Azərbaycan pirləri". Bakı: 1992, səh.10
6. Məmmədşad Kamil Məmməd oğlu. *Azərbaycanda inşaat sənəti: (IV- XVI əsrlər)* /K. M. Məmmədşad ; red. Ə. Ə. Salamşad ; Azərb. SSR Elmlər Akad. Bakı: Elm, 1978.- 207
7. N.Bəndəliyev “Dağlıq Şirvanın toponimləri”, Bakı, “Elm”2009, s.283
8. Nailə Ciddi, Şamaxı şəh. Cümə məscidi haqqında. Azərb. Arxeologiyası, 2013, c 16, № 1
9. Paşa Yaqub “Şıx Eyyub Baba”, “ Zərdabi LT” MMC, Bakı, 2010, 96 s.
10. S. Aşurbəyli – Şirvanşahlar dövləti, Bakı, 2007, s. 712
11. A. B. Саламшад, А. А. Садыкшад. Некоторые памятники Шемахинского района (Архитектурные памятники Азербайджана, вып.1). Баку. 1946.
12. Саламшад, А. В. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. Баку:Издательство Академии наук Азербайджанской ССР. 1964

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ГРОБНИЦЫ ШЕМАХИ

Ейюбова Шахла Ахад кызы

Резюме

Статья «Средневековые гробницы Шемахи» содержит краткую этимологию города Шемаха, мнения многих античных арабских, персидских, турецких, русских и средневековых европейских авторов, а также в статье нашли своё отражение сведения о гробницах построенных в период средневековья. Была подробно изучена история и архитектурный стиль таких гробниц как Келехана, Дедегюнеш, Джархан и Пирмардакан.

MEDIEVAL TOMB OF SHAMAKHI

Ayyubova Shaxla Ahad

Summary

The article “Medieval Tomb of Shamakhi” contains a brief etymology of the city of Shamakhi, as well as information about many ancient Arabic, Persian, Turkish, Russian and medieval European authors, as well as tombs built during the Middle Ages. The architectural structure and history of the tombs such as Kalakhana tomb, Dedegunash, Charhan, Pirmardakan have been studied in detail.

Rəyçi: t.ü.f.d. Babayev Ə.H.

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun “Azərbaycanın orta əsrlər arxeologiyası” şöbəsinin 05 sentyabr 2022-ci il tarixli iclasının 09 saylı protokolu

Daxil olduğu tarix 22 iyun 2022-ci il